

Прикази

ЗБОРНИК ИЗВЈЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊИМА БОКЕ КОТОРСКЕ

Српска академија наука у Београду, на предлог Историског института, формирала је г. 1951 научну екипу од 32 члана, састављену од професора универзитета, научних сарадника и асистената Историског, Археолошког, Етнографског, Музиколошког института, те Института за српски језик, студената Универзитета, претставника Савезног института за заштиту споменика културе, Историског института на Цетињу као и директора Завода за чување старина у Сплиту ради изучавања Боке Которске на основу архивске грађе и у исто доба на основу испитивања на терену. Екипу је предводио дописник, проф. др Илија Синдик, научни сарадник САН.

Резултати овог изучавања објављени су у Споменику СП, Одјељење друштвених наука САН, на 274 странице са великим бројем слика и цртежа под насловом: „Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске“. Зборник је одлично уредио др Синдик и написао му врло успјели предговор, у којему каже, да се постигнути резултати проучавања Боке оснивају на првочласној изворној грађи и да претстављају драгоцен прилог нашој историској науци. — Ми се тиме потпуно слажемо, те ћемо се на ове важне радове овдје укратко осврнути а при томе истичемо, да би било пожељно да Српска академија преко својих екипа и у сарадњи са осталим научним институцијама, у првом реду у НРЦГ, настави и даље овако успјешно започето проучавање Боке.

Први је чланак И. Божића: „Извјештај о раду у которским архивима“, у којему је писац дао само опште податке о прегледаним архивским књигама, карактеру грађе, коју оне садрже и осврт на могућност даљег рада. Архивске књиге које се чувају у Бискупској курији, врло су важне за палеографа, а још више за историчара, јер садрже грађу, коју није нико у новије доба ни прегледао, ни искоришћавао осим И. Стјепчевића, те је остала до данас науци потпуно непозната. Ова грађа могла би, по мишљењу писца, корисно послужити при евентуалном новом издању шесте књиге познатог Фарлатијевог дјела *Illyricum sacrum*.

Божић у другом свом раду: „О јурисдикцији Которске дијецезе у средњевјековној Србији“ уз оно, што је до сада о томе познато, наводи неколико нових података из Бискупског архива, који ово питање боље расвијетљују. — Важна је напомена да оно познато писмо папе Климента VI од 6 јануара 1346 г., упућено цару Душану, у којему се тражи да се врате которском бискупу бивше бенедиктинске опатије, већином на подручју Боке Которске — свакако на захтјев которских посланика, да се исто друкчије стилизује — није никада ни послато, већ замјењено другим од 7 јануара исте године, у којему су наведене само католичке парохије у Србији, Босни и крајевима под угарском влашћу.

Чланак Радомира Прице: „Грађа за историју которске трговине“ од 1587—1603 г. подијелен је у три групе: у првој су подаци о поморској трговини, у другој су подаци о трговини Пераштана, а у трећој су наведена мјеста на нашем приморју, Арбанији, Грчкој, Апулији итд., с којима је Котор највише трговао. Најважнији облик документа, који се односи на поморску трговину, је тзв. „terziaria“. Састојао се у томе што би неки имућнији човјек позајмио становиту своту новаца власнику неког брода да купи и прода неку, обично изричито наведену, робу. Позајмљени се новац послје свршеног посла враћао вјеровнику скупа с дијелом добитка. Добитак се дијелио на три дијела: једна трећина се давала ономе лицу, које је позајмило новац, када би му се вратила главница, зато се и назива „terziaria“, а два је дијела задржавао власник брода.

У чланку Глигора Станојевића: „О везама Боке и Црне Горе у XVI в.“ говори се у општим цртама о трговини, усељавању Црнопораца у Боку и о узимању кућне послуге из Црне Горе. Интересантан је податак, да се у Црну Гору у оно доба највише увозила свила, и то преко људи из Његуша, који су ту робу, као посредници између Котора и осталих крајева Црне Горе, даље продавали.

У чланку „Аграрно питање у Боки Которској“ Даница Миљковић се ограничила на насеље Прчањ, те је податке за обраду овог проблема црпила из катастарских и судских докумената извршивши усто детаљну анализу економских прилика на Прчању од г. 1833—1941. При проучавању споменутог материјала констатовала је, да је земљиште подијелено на врло велик број парцела, које су настале цијепањем пригодном многобројних дијељења земљишта, те је и ово био један од узрока, што је земља, на овај начин раздијељена, губила свој значај за пољопривреду. Откада су се пак Прчањани одали трговини и поморству, пољопривреда је, ради природе самог земљишта и примитивног начина обраде, била сасвим споредног значаја. Сав њихов просперитет произлазио је из трговине и поморства, што су сами Прчањани нарочито цијенили и нарочито нагласили,

када су на својој новој цркви г. 1802 истакли натпис, да је граде „трговци и поморци“.

Земљишни посјед у погледу својине дијелио се на тзв. „општинску земљу“ и „приватну земљу“. На општинску земљу отпада 2/3 атара.

У чланку Дејана Медаковића: „О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Боке Которске“ констатује се, да је Бока у погледу сачуваних рукописних и штампаних књига прилично сиромашан крај. Србуље готово не постоје, односно нијесу нађене, јер православне цркве у Боки имају скоро редовно руске црквене књиге XVII и XVIII в. Изузетак чини манастир Савина и парохиска црква у Бијелој, у којој има неколико србуља. Манастир Савину није екипа г. 1951 испитивала, али је књиге из Савине прегледао и описао Ђорђе Сп. Радојичић у Историјском часопису г. 1951, на стр. 228—346, те имамо о томе тачне податке, које Медаковић није споменуо. По Медаковићу најдрагоцјенија је књига свакако Октоих од 1—4 гласа из штампарије Црнојевића, који се налази у парохиској цркви у Бијелој. Осим ове знамените књиге писац наводи још неколико штампаних србуља из ове цркве и један рукописни Псалтир, за који каже да до сада ближе није датиран, а потиче, највјероватније, из краја XVI в. Овај рукописни Псалтир је, међутим, тачно датиран, како смо ми то у своје доба објавили. Псалтир је писао „тах“ (инок) Еустратије године 7028 од створања свијета (1520 наше ере) „в царство Селимбега, агарјенскога цара, царствујушта Цариградом и Египтом и всеју србскоју землијеју и Врхбосном и Подунавјем“, како проистиче из записа на свршетку задњег писаног листа.¹⁾

Од руских књига, којих има више примјерака из XVIII и XIX в. у овој цркви, најважнија је „Часослов полуставни“, који је г. 1642 штампан у Лавову у чувеном онда православном манастиру Ставропигији, који је касније прешао у руке униота. Ова књига чини прелаз између србуља и каснијих руских штампаних књига.

Из архивске грађе зна се, да су и католичке цркве и манастири, нарочито у Котору, имали велик број важних књига, а било је у Котору и приватника, нарочито племића, који су имали велике библиотеке. — У библиотеци фрањевачког самостана св. Кларе постоји библиотека са око 20.000 свезака. У овој је библиотеци Медаковић нашао више вриједних књига, а међу њима су најважније 2 псалтерија, 2 градуала и 3 антифонарија, а штампане су у Венецији 1499—1500 г. Према години свога штампања ове су књиге позне инкунабуле, али су по својој садржини врло важне. Оне спадају у прве млетачке књиге, у

¹⁾ Петар Д. Шеровић, Црква Ризе Богородице у Бијелој, у Боки Которској, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, г. 1920, стр. 291.

којима су музички текстови штампани металним, покретним знаковима. До тада се музика штампавала урезивањем знакова у дрвене плочице. Према томе ове инкунабуле претстављају, како каже писац, ријеткост своје врсте.

У раду Јована Ковачевића: „Средњовековни епиграфски споменици Боке“ каже се, да су од свих до сада констатованих натписа у Боки свега два ћириличка, а остали латински. Надопунићемо одмах овдје писца и навести, да имамо натписа и на другим језицима као нпр. грчки натпис у цркви у Бијелој, који је објављен у истоме овом Зборнику на стр. 55.

У овом свом раду, да би одржао хронолошки ред, писац нам углавном анализира натпис на познатом Андреацијевом саркофагу, који се налази у посебном одјељењу катедрале св. Трипуна у Котору, гдје су гробови неких бискупа. На овом саркофагу држи се да је најстарији натпис из средњег вијека у Котору. Саркофаг је од свијетлог камена са траговима полихромије. Ово је, по мишљењу писца, најстарији примјер средњовјековног споменика са очуваном полихромијом код нас.

Епиграфски се утврђује, да овај саркофаг није млађи од IX в. Натпис на споменику је сигуран доказ, да је Андреације историска личност и да о неком накондном грађењу гробнице не може бити говора. Али Андреације није познат само по овом натпису, већ и по тзв. Андреацијевој повељи, коју доноси Колети у „*Illyricum sacrum*“, а у чију аутентичност је и сам Колети сумњао. Као главни разлог, да се ова повеља сматра неаутентичном, истиче се чињеница, да Андреације није споменут г. 1221 у исправи о посвети колегијалне цркве св. Марије-Колеђате. Сматра се, да би код набрајања патрона ове цркве, која је обрађена на мјесту раније цркве, састављач ове „повеље“ тешко могао изоставити име првог оснивача ове старе цркве, када би он био историска личност. Међутим, Ковачевић истиче, да основица проблема, о којој се цркви ради у Андреацијевој повељи, лежи у називу цркве *S. Maria infunara*, за коју се мислило, да се односи на цркву св. Марије-Колеђату у близини ријеке. По Ковачевићеву мишљењу, ријеч *infunaria* није искварен облик од ријечи *infunara* (на ријечи), нити потиче од ријечи *funes*, што означаје уже или коноп (јер је у близини било конопарских радника, жуетара), него од ријечи *funus*, што означаје погреб, или сахрану, те би то био искварен облик мјесто правилнијег: *infuneraria*. Према томе би св. Марија *infunaria* значила надгробну цркву св. Марије, или породичну капелу с гробовима Андреација, његове жене Марије и њихове дјеце. Ковачевић, против досадашњем мишљењу, држи, да је Андреацијева гробна капела — св. Марија *infunara* — била на истом мјесту, гдје је откривена и Андреацијева гробница, тј. у улици између катедрале св. Трипуна и бискупског двора.

У раду Васа Томановића: „О топографским именима Боке Которске“ исправљени су називи многих мјеста у Боки и акценти ових ријечи, што је нетачно забиљежено у Вукову Рјечнику, а одатле неисправљено ушло у Рјечник Југославенске академије и друге рјечнике.

У Рјечник су ушла и имена неких заселака, али у Боки постоји велик број разних заселака, чија имена нијесу ушла у Рјечник, па се очекује од наших научника, да то покупе и обраде као што је то овдје споменути писац урадио.

Светозар Радојчић у свом раду: „О сликарству у Боки Которској“ истиче да се најстарији сачувани споменик монументалног зидног сликарства у Боки налази у парохиској цркви Ризе Богородице у Бијелој. Од старе цркве, која је била на мјесту данашње, сачувала се само апсида и то, необичног облика, уска и дубока, споља појачана са шест лизена. Од времена подизања првобитне цркве до прадње садашње, културни слој земље нарастао је за око 1,50 м. Када је подигнута нова црква са новом апсидом, стара је апсида остављена као наставак нове. Стара је апсида била веома влажна. Постоји једна молба из г. 1820, која писцу није била позната, којом ондашњи парох Бијелски, Илија Злоковић, моли владика Краљевића, да дозволи, да се под старе цркве подигне, јер, каже, када служи литургију, а када киша пада, да су му у олтару ноге у води. Владика је то дозволио, али изгледа да то није извршено прије г. 1827, када је св. трпеза пренесена у нову апсиду велике цркве и подигнут и изравнат под у старој апсиди са подом нове цркве. То се констатовало недавно, када је стара апсида очишћена, јер се види да је била насута праћевним материјалом старе црквице, која је тада била срушена. Тако деформисана, мрачна и ниска апсида са два зазидана прозорчића и нишом у средини, сачувала је, каже писац, веома занимљив живопис из XIII в. Ова апсида са својом дубином, издуженошћу и неправилношћу горње конструкције много потсјећа на апсиде задарских црквица св. Вида и св. Петра Старог, који се спомиње у изворима г. 918. Према томе њезина архитектура је још старија од фресака, по свој прилици из X в. Арх. Ђурђе Бошковић, који је у ову цркву улазио г. 1937, каже, да је интересантно да је ова стара капела припадала истоме типу, коме и веома архаични мали маузолеј код Печуја у Мађарској.

Садржина фресака у старој апсиди у Бијелој скоро је иста као и у осталим апсидама наших старих цркава. У средини шкољке насликана је велика допојасна слика Богородице (Orans) са Христом на крилу. Христос је сигниран као Емануил, што писац пригодног свог кратког боравка ради недовољне свјетлости није запазио. Грчки натпис крај врло оштећеног лика епископа Данила Радојчић доноси у цјелости, али се не упушта у његову поближу анализу. Лик Данилов је живописан у ниши

тачно изнад епископског сједишта (горње мјесто или горњи пријесто) у апсиди, према томе, каже писац, може се претпоставити, да је стара апсида у Бијелој припадала некој катедралној цркви. — Када се у овој апсиди отстранео насип, дошло се до првобитног плочника око 1.50 м. дубине, а испод нише, у којој је лик епископа Данила, откривен је један квадратни орнаменат. При плочнику, испод орнамента, пронађена су два степена (скалина) од камена, од којих је горњи оштећен, те би се рекло, да је епископ тим степенима улазио да сједи у ниши, која, рекло би се, да му је служила као катедра.

Претпоставка Радојчићева, да је стара апсида у Бијелој припадала некој епископској катедралној цркви, врло је интересантна. Ми смо још прије више година у једном свом раду о овој цркви упозорили на то, да је кесар Гргур, старији брат Вука Бранковића, син охридског господара Бранка, подигао на Охридском Језеру „појасни храм пресвете Богородице Захумске“, који је био живописан г. 1361, као успомену на ту светињу у Захумљу, старом завичају Бранковића. Тачно се не зна, да ли је парох. црква у Бијелој првобитно била посвећена „полагању појаса“ (31 августа), или „полагању ризе (хаљине) Богородице“ (2 јула), јер је ова црква, како проистиче из сачуваних докумената, прве четврти прошлог вијека славила овај празник, а затим све до Првог свјетског рата славила је празник „полагање појаса“ и у цркви храмовска икона претставља полагање појаса, а не ризе Богородице. Према томе, није искључено да има неке везе и ова наша раније „појасна“ црква Богородице (уколико то не би, можда, била једна те иста црква), за коју Радојчић претпоставља, да је била катедрална црква, са споменутиим чувеним појасним храмом Богородице Захумске, у чију је успомену и част кесар Гргур сматрао за потребно, да подигне цркву на Охриду.²⁾ Замјена између цркве, посвећене „ризи“ и „појасу“ Богородице, врло је лака тим више, што се и један и други догађај односи на полагање дјелова хаљине Богородице у цариградским црквама, а и сам „тропар“ на оба празничка дана један је исти, те се у њему спомињу и „риза“ и „појас“.

Друга знаменита старина у Боки, чији је живопис Радојчић проучио, је напуштена црквица св. Василија (Базилија) у Столиву, чије име потсјећа на византиски уплив у овим крајевима. На зидовима у унутрашњости ове црквице, налазе се врло интересантне фреске, чија је садржина претежно православна и распоређена по обичајима православних иконописаца. Али велике стојеће фигуре у првом појасу саме црквене навате, пружају нам, како каже писац, велико изненађење. Десно испред мјеста гдје је некада био иконостас, на првом мјесту је насликан св. Никола, како се обично слика у нашем средњевјековном сликар-

²⁾ Гласник срп. — прав. патријаршије, Сремски Карловци, г. 1925, бр. 24, стр. 374.

ству. Уз ову фреску је у профилу насликан св. Франо Асишки у фратарској хаљини, голобрад, с правилима у руци, италијански сигниран, те изгледа као да се обраћа св. Николи. Слика је у раноренесанском стилу, а иза њега долазе св. Петка и св. Недјеља обје грчки сигниране. И св. Петка и св. Недјеља су светитељке које поштују у Боки и православни и католици, те им је посвећено и неколико православних и католичких цркава. На западном зиду, с лијеве стране врата, насликан је св. Севастијан, сав испрободен стријелицама, као што се види на сликама млетачких мајстора касног XV в. С десне стране врата је архистратиг Михаило, како се на овом мјесту вјековима слика у православним црквама. Прва фигура на сјеверном зиду, према слици св. Николе, која је на јужном, је лик св. Трипуна у богатој, раноренесанској одјећи с моделом града Котора у рукама, те иако је сигниран грчки, ипак не припада ни иконографски ни по стилу грчком сликарству. Стољивски св. Трипун, широког става, у богатом огртачу, како каже писац, сасвим личи на раноренесанског племића, те се изгледом и сликарском обрадом најдаље одваја од средњег вијека. До њега су св. Ђорђе и св. Димитрије иконографски и стилски блиски фигурама моравског стила, а до њих св. Катарина, насликана у некој чудној мјешавини Истока и Запада. Гледан у цјелини стољивски живопис, како наводи писац, показује мјешавину иконографских и стилских елемената источне и западне умјетности. Већ се композиција у апсиди јасно истиче својом оригиналношћу. Деизис у конхи налази се и у италовизантском монументалном сликарству, али фреске у доњем дијелу апсиде, гдје је претстављен св. Василије и жртвеник, изразито су православне. На жртвенику је приказана Причест у виду хљеба и вина, што потсјећа на мајстора у Хилендару, да се, ваљда, тиме још јаче истакне православног карактер оларске жртве, која се ту приноси. Али наведени светитељи, који се искључиво (св. Франо), или нарочито славе у католичкој цркви, чине донекле контраст чисто православном приказу жртве. Стога ову „биконфесионалност“ није лако схватити, ни протумачити. Ову нам нејасност не расвјетљује, него скоро још више заплиће, двојезични сликани натпис изнад малих зазиданих врата на јужном зиду, кроз која се улазило у неку малу просторију (гробну капелу, испосницу или сакристију), која је порушена, али чији се темељи још распознају. Натпис се састоји од 11 редака италијанског и 3 доња ретка српског текста. Пошто у књизи немамо факсимила натписа, бар оних слова, која се могу макар и фрагментарно распознати, то је доста тешко нешто прецизније о истој казати.

Неколико сачуваних докумената, који се односе на ову цркву, не рјешавају нам јасно питање њезине припадности и положаја. Наиме, у VII књизи Бискупског архива у Котору на стр. 226 и на стр. 385 и 386 налазе се двије, скоро идентичне, молбе поглавица херцеговачких хајдука, који у њима излажу, како су,

бјежећи испред Турака, оставили своје куће и баштине и населили се испод села Столива, а има их у све око 200 душа, малих и великих. Тешко им је, што немају своје цркве, а нашли су доброд и честитог свештеника, калуђера Данила, игумана Требињског манастира (Тврдоша), који би им вршио вјерске обреде. Стога моле да им се уступи једна црква, која се налази под истим селом Столивом, да би споменути свештеник могао у истој служити литургију по њиховом (источном) обреду. Врло је важно, да је на једној од ових молби, која је писана италијански, чувени Андрија Змајевић, онда опат у Перасту, а касније надбискуп барски, потписао ћирилицом харамбашу Јлаза, буљукбашу Драгојла и Вука Ковачевића, од њих замољен, јер они нијесу знали писати. Рјешења се у овим књигама не налазе, али је вјероватно, да им је молба била услышана и да им је била уступљена баш ова црквица св. Василија, која се налази »испод села Столива“, чије су куће у оно доба биле већином удаљене од мора у данашњем Горњем Столиву. Ово се, изгледа, индиректно потврђује и из садржаја аката објављених у овом часопису књига IX, 1 на стр. 222 и 223, а који се, углавном, односе на ову цркву.

У XVIII в. пак, када више није било хајдука, који су, као бранитељи ових и сусједних мјеста од Турака, имали становите привилегије, нити је више било потребе од њих, стало се је православним житељима, чији је број био опао, оспоравати право на ову цркву истичући да је она од искона — од назад три столећа — католичка, што би се слагало с резултатом Радојчићева проучавања ове цркве, по којему иста потиче из XV в. — Свакако ово доста нејасно, али врло важно, питање моћи ће се ријешити тек онда, ако се нађу о томе у којем нашем архиву потпунији подаци, или ако успије, да се боље прочитају тек дјелимично прочитани натписи из ове црквице.

У свом раду: „О умјетничким споменицима града Котора“ Цвито Фисковић најприје говори о градским зидинама и наводи да читав склоп потиче, углавном, из раздобља од XV—XVII в., а од ранијих зидина, да је остао на југоисточној страни само онај дио, који је окомито зидан и који је, да се спријечи његово рушење, касније подупрт контрафорима. Даље спомиње неколико грбова из XV в. у зиду над Гурдићем. Уза зидине на обали бијаше лежа за суд и склониште, што се спомиње у документима из 1477 г. За унутрашња градска врата са стране Гурдића, која имају српасте романски лук и угаоне рупе за вратнице, каже да, можда, потичу из XIII в., те би, као источна градска врата у Дубровнику, а западна у Бару, претстављала ријетке примјере романских улаза у наше средњевјековне градове.

Даље расправља писац о катедрали св. Трипуна и каже, да је од првобитне округле цркве, коју спомиње Порфиригенит, остало само неколико уломака каменог плетерног намјештаја. Од друге цркве, која је замијенила прву и била освећена г. 1166,

остала је главна и побочна апсида и свод над светиштем. Остали дјелови потичу из каснијег времена. За цибориј над главним олтаром, каже, да потиче из доба око г. 1362, јер је Форлати сачувао податак, да се тада обновио главни олтар. Из истог је времена, вјероватно, и стара олтарска менза са пет нога, јер се с њом подудара ширина циборија. У то доба пробијен је сред апси-де широки трајни прозор (трифора), који има сва обиљежја прелазног романско-готског стила. Стога писац тврди, да није тачно, да тај прозор потиче из XII в., нити је „врло сличан“ трифори Студенице из краја XII в., како то неки научници мисле.

При обнови цркве у XIV в. изгледа да су на зидовима насликане фреске, које су сличне фрескама у неким рашким црквама, из чега слиједи, да је између сликара фресака у овим црквама и которским било везе.

За цркве св. Луке (1195), св. Марије (Колеђата) (1233) и св. Ане каже писац, да су чисто романске грађевине, а не романско-византиске, како се до сада држало. За каменог орла, који се налази на врху крова куполе цркве св. Марије, мисли, да није ту *in situ*, већ да је однекуда донесен. — У цркви св. Михаила која се спомиње средином XII в. налазе се остаци фресака, како изгледа, из XIV вијека.

Фисковић је, поред црквених споменика романског стила и остатака романских градских врата, констатовано и неколико уломака профаног градитељства, вјероватно из XIII в. То су у горњем дијелу града остаци најстаријих которских кућа, који до сада нијесу били примјијећени.

Најљепши споменик цвјетне готике у Котору претстављају врата Бизантијеве палаче, која се могу бројити међу најљепша врата тог стила на нашем приморју. У улици крај цркве св. Николе сачуван је остатак касно-готске куће, а у близини је још једна рушевина куће из краја XV в. Прелазном готско-ренесанском стилу припада и кућа на негдашњем Тргу млијека, за коју се држи да је припадала породици Друшко. Истом стилу припада и палача обитељи Драго над уличним пролазом трга код катедрале св. Трипуна.

У Котору су ријетки споменици дрвене готске резбарије, која је у XV в. била у Далмацији јако развијена. Ту спада дрвени крст главног олтара цркве св. Марије и нешто млађи крст под висећим тријемом на спољашњем зиду исте цркве. За велики касноготски крст у ризници катедрале св. Трипуна, који предаја приписује српској краљици Јелени, жени Уроша I, писац тврди, да не потиче, како се досад држало, из XIII, него из почетка XVI в., јер се на њему јасно опажа утицај ренесансе.

Касноготски сребрно-позлаћени крст с рељефним попрсјима светаца у катедрали, по мишљењу писца, не може се сматрати, као досад, даром которског бискупа Марина Контарено, јер на њему нема лика арханђела Михаила, који је на крсту постојао

и како се види из једнога рачуна око 1515, било му је поправљено крило.

Међу сребрним ренесанским умјетнинама најглавнији је кивот мошћи св. Трипуна с рељефним призорима из његова живота, за који писац мисли да би могао бити рад домаћих златара из средине XVI в., те се не може сматрати дјелом прелазног готско-ренесанског стила, како се то досад држало, јер на њему нема готских украса.

О барокном стилу, каже писац, да превлађује у Котору једнако као и у осталим бокелјским мјестима. Град су након великог потреса у другој половини XVII в. почели обнављати у том стилу, у којему су овдје подигнуте све веће зграде иако у једноставнијем облику.

Из овог времена има у бокелјским црквама много сребрних кандила и осталих предмета са млетачким жигом, јер је домаћи златарски обрт био опао. Међу предметима кована жељеза спомиње писац решетке на прозорима и куцала у облику лире, од којих је најљепше оно на вратима барокне палаче Пасквали. — Сасвим је умјесна примједба Фисковићева, да би све ове разноврсне мале предмете умјетничког обрта требало почети сакупљати у музеј за умјетност и умјетнички обрт, који недостаје нашим градовима, јер баш ти предмети употпуњују увид у њихов културни и привредни живот.

Умјетници, који су изводили све горе споменуте умјетничке предмете, скоро су сви наши људи и носе наша имена.

Јованка Стојановић-Максимовић у свом раду: „О средњовјековној скулптури Боке Которске“ на основу досадашњих испитивања у развоју средњевјековне скулптуре у Боки разликује три периода:

I) Преромански период, који се дијели на период IX и X в. и на период XI в. — У IX и X в. су почеци средњевјековне пластике, који су заједнички са општим развојем пластике словенског Балкана. Скулптура XI в. претставља цјелину, која је у ликовном погледу отишла корак даље и која по множини споменика јасно обиљежава политички и културни успон дукљанске државе у овом периоду.

II) Романски период, који обухвата вријеме XII и XIII в., када је Бока ушла у оквир државе Немањића и тако у оквиру умјетности српске средњевјековне државе. У овом периоду пластика се ослобађа строго геометриске стилизације прошлих вјекова и посвећује више пажње људској фигури.

III) Романо-готски период, који обухвата вријеме XIV в., а назива се стога тако, јер права готика није никада продрла у Боку Которску.

У почетке развоја словенске пластике у IX и X в. у Боки спадају фрагменти с орнаментом тзв. „кука“ или „волута“. Оваквих фрагмената, како стоји у овом чланку, нађено је досада у

Котору, на Отоку Госпе пред Кртолима и у Бијелој. Нама је пак познато да се оваквих фрагмената нашло раније и у Тивту и на Превлаци, а недавно је донесен у Музеј у Херцегновоме један фрагмент са „кукама“, који се налазио код данашње цркве св. Андрије у Кутима, што значи, да је на мјесту ове цркве постојала у IX и X в. нека старија црква.

Новост је у овом чланку то, што се, супротно досадашњем мишљењу у науци, каже, да рељеф с паунима, крстионица и аркада циборија у сакристији катедрале св. Трипуна и рељеф лава с отвореним чељустима на Превлаци својим стилем више одговарају XI в., него ли VIII или почетку IX в., како се досада у литератури датирало.

Кораћ је први од свих чланова екипе походио цркву св. Василија (Базилија) у Столиву и установио, да се у њој налазе фреске, које је, како смо горе навели, описао С. Радојчић. И Кораћ мисли да би ова црквица, чија архитектура једнобродне цркве-капеле, која није имала ни каснији уобичајени звоник на преслицу, не одаје ни цјелином, ни детаљима интересантност свог живописа, припадала, приближно крају XV вијека.

За православну цркву св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, која је живописана, писац држи, да можда потиче чак из XVI в. Овдје, по њему, инертна средњевјековна традиција оставља по страни новитете у архитектури, које доноси крај петнаестог и шеснаести вијек. Св. Ђорђе је, закључује писац, драгоценост мјесних традиција, које га неосновано приписују далеким временима. Међутим види се, да је писцу остао непознат онај податак из Државног архива у Котору, у којему се већ г. 1446 спомиње ова црквица као »ecclesia sancti Georgii de Rechovatio³⁾. Из овог се примјера јасно види важност архивских података при проучавању појединих грађевних објеката и њихову датирању. Црквица св. Ђорђа и њезин живопис заслужују, по нашем мишљењу, нарочиту пажњу стручњака.

Милан Злоковић у свом раду: „Грађанска архитектура у Боки Которској у доба млетачке власти“ истиче да је приликом рада у свом завичају, а у тијесној вези с неким стручним запажањима, која потичу из ранијих година, стекао увјерење, да се стара бокелска архитектура примјетно разликује од камене архитектуре осталих крајева нашега приморја. Има, како он каже, знакова, који говоре у прилог примамљивој претпоставци, да су некадашњи бокелски морепловци, као бродовласници и трговци, били у исто доба и одговорни архитекти својих кућа. — Појам куће односи се, и то увијек, без разлике, само на једно домаћинство, смјештено у већини случајева у два спратна слоја над при-

³⁾ Lib. not. IX у Државном архиву, у Котору стр. 631; П. Д. Шеровић, Црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, Гласник Народног универзитета, бр. 4—6, Котор 1935, стр. 17.

земљем, у коме се није никад становало. У приземљу је била смјештена „коноба“ и служила је привредним потребама домаћинства. Методе у грађењу куће биле су традиционалне и од њих се није никада отступало.

Нарочито се писац позабавио великом црквом на Прчању и објавио сачуване цртеже по оригиналима млетачког архитекте Макаруџија, коме су Прчањани били задњих година XVIII в. повјерили израду планова своје велике нове цркве.

Посебну је пажњу писац посветио раду каменарских мајстора, који су претежно били с Корчуле. Нарочито је нагласио вјештину, којом је католички корчулански градитељ, Никола Форетић, задње четврти XVIII в. замислио и извео православну цркву манастира Савине.

Раздвојеној, али смишљено синхронизованој, сарадњи бокељских градитеља и корчуланских каменара има се захвалити — истиче писац — што су у Боки стваране без нарочитих претензија и скромним, али добро искоришћеним средствима, солидне и по своме изгледу мирне и озбиљне грађевине.

Винко Ђуровић писао је „О конструкцијама кућа од XVI до конца XIX в. у Которском Заливу и њиховим градитељима“, те је углавном говорио о зградама Прчања, гдје једна поред друге стоје куће из XVI, XVII, XVIII и XIX в.

Подови спратова су редовито дрвени, а код луксузнијих кућа свечане просторије поплочане су плочама од печене глине. У приземљу су подови само од камених плоча.

Према усменом предању сви столарски радови радили су се у самом мјесту, те су позната од давнина имена старих мајстора.

Сви зидари су већином домаћи људи, те се помињу поименице али главни зидари на прчањској цркви били су тзв. »mistri goghe« који се по гдјекада спомињу и по другим мјестима у Боки. Ко су ти гоге, усмена предаја не зна, али изгледа да су били Арбанаси.

У раду Бранислава Којића: „Сеоска архитектура у Которском Заливу“ говори се о насељима, која се нижу дуж саме обале с обје стране Залива. Свако од ових насеља састоји се из два различна дијела: варошице и села. Варошица лежи уз саму обалу, друмског је типа, једнострано израђена и окренута лицем к Заливу. Други дио истог насеља лежи подаље од морске обале и претставља право сеоско насеље. По овоме двојном саставу насеља нарочито су типична мјеста: Прчањ, Муо, Столив и Доброта.

У другом свом чланку: „Горња села на полуострву Врмцу“ Којић наводи да се атари свих ових села састоје из два дијела: планине и села. Насеља су свих ових села разбијеног типа. Куће су груписане по братствима и густо су збијене једна уз другу.

Насеље негдашњег великог села Пасиглава, које је давно расељено, налазило се између данашњих насеља Горње Ластве

и Богдашића. До сада се држало, да се ово село раселило због турских упада и пљачкања у XVI в., али писац не прихвата то мишљење, јер напр. село Богдашићи, које је прво на удару Турака, који су проваљивали из Грбља, није се раселило нити је збијено, да се може боље бранити, него потпуно разбијено. По мишљењу писца, које нам изгледа потпуно основано, мора да је био који други узрок томе расељавању, а највјероватније је, да му је била привредна основа и спада у познати процес спуштања људи из брдских крајева у ниже, кадгод им то дозволе опште прилике. Исто то вриједи и за село Розговац, које се спомиње задњи пут у документима г. 1588.

Резултате етнолошких испитивања на Мулу, Прчању, у Горњем и Доњем Столиву и Доброти објавио је Шпиро Кулишић у свом раду: „Етнолошка испитивања у Боки Которској“. Ова су села још у средњем вијеку припадала ужем подручју Которског дистрикта, те се по саставу и занимању становништва разликује у свим мјестима осим Столива уски приморски појас, насељен старијим католичким становништвом и горњи појас на падинама брда. Становници Доброте и Прчања у XVIII и XIX в. већином су морепловци и трговци и у то вријеме долази до економског и културног процвата ових насеља. Становници Мула су већином од старине професионални рибари. Столивлани су поморци, али их има и земљорадника, који још у XVIII в. настоје да се ослободе кметских односа према сусједном Перасту.

Заједнички мјесни обичаји и обичај територијалне ендогамије показују да се становништво ових насеља формирало у оквиру чврстих територијалних заједница. Обичај територијалне ендогамије објашњава нам, како наводи писац, зашто се тако дуго могла одржати знатна диференцираност у језику католичког становништва ових сусједних мјеста, коју је већ Вук запазио. Али ипак у овим мјестима дуго су се одржавале и родовске и патријархалне традиције, те су старија братства имала више угледа и утицаја. Породичне традиције и сродничке везе у свим овим мјестима и данас су врло јаке. И овдје, као и у неким селима Херцеговске општине, братство се означаје као племе, те се овај назив сусреће и у старим свадбеним обичајима.

У обичајима очувани су, каже писац, елементи патријархалног живота и културе, а нарочито у женидбеним обичајима. Испитивањем ових обичаја видјело се да су се исти већ доста давно у свим овим мјестима прилично изједначили утицајем старијег словенског становништва са подручја средњевјековне Которске општине, те се опажа и веза између данашњих обичаја и средњевјековних которских обичаја и закона. — Ово се, како истиче Синдик у предговору, у науци први пут утврђује анализом обичаја.

Јован Вукмановић у свом раду: „Ношња и оружје Бокелске морнарице“ најприје говори о карактеристици народне ношње у

Боки по Вуку и по С. Накићеновићу. Затим расправља о географској распрострањености ове ношње, о њеном поријеклу, развоју и значају, о материјалу и изради ношње и оружја, па и једно и друго детаљно набраја и описује. Примјетићемо, да је већ давно струка ишчезла из одијела Бокелјске морнарице. Часници Морнарице су за вријеме аустриског владања у Боки носили на глави једну врсту шешира као што су то, уз парадно одијело, носили аустријски чиновници. По паду Аустрије почели су носити калпаке, сличне калпацима, које су носили часници негдашње Српске гарде у Котору, која је иначе имала скоро сасвим иста одијела као и Морнарица. Бијели калпак с нојевим пером адмирал је почео носити тек мало прије Другог свјетског рата, а раније је носио доста једноставнији калпак. Није тачно да „мали адмирал“ уопште не носи оружје, јер има и он обично двије мале сребрно-позлаћене пушке за појасом.

У другом свом чланку: „Женска ношња у Доброти“, иза неколико општих напомена, Вукмановић нам говори о дјевојачком одијелу, о вјенчаном одијелу, о накиту, о наруквицама, о сунцобрану и о прћији (руху) која се носила у скрињи (сандуку) са већ типизираним орнаментима. Затим говори о одијелу удатих жена, о одијелу у жалости и о одијелу за укоп. При крају чланка је опис женске ношње у селима Горњој и Доњој Лавти и у Тивту.

У чланку „Музички фолклор Боке Которске“ Ст. Лазаревић констатује, да је биљежење фолклорних напјева у нас отпочело много доцније, него записивање текстова народних пјесама и ако су оне и тада пјеване. Вук наводи да је више волио да записује пјесме од казивача, него од пјевача.

Према сакупљеном материјалу у попијевкама Которског Залива опажа се сиромаштво мелодике, односно богатство епског изражавања.

Обзиром на прилике у којима се у Боки пјева, могу се, углавном, разликовати слиједећи типови попијевака: попијевке од кола, попијевке за столом и попијевке у различитим другим приликама. Све ове попијевке припадају различитим историјским епохама. Прве двије групе немају међу собом континуитета, из чега се закључује, да су изумрли читави фолклорни стилови, или је наступио нагли утицај са стране. За попијевку из друге групе писац држи, да је то црногорска попијевка, на коју је извршила снажан утицај медитеранско-млетачка култура у заједници с осталим познијим музичким утицајима.

Интересантно је, да при овом проучавању музичког фолклора, како писац каже, није запажена ниједна врста аграрно-коледских пјесама и ако су етнологзи запазили извјесне обичаје земљорадничког поријекла. Ми пак мислимо да у аграрно-коледске пјесме спада божићна пјесма:

Божих има три сестрице — весело, весело!
Прву посла жњет шеницу-коледо, коледо! итд.

Ова се пјесма пјева, обично на бадњи дан, у сјеверном дијелу Боке. Што се тиче народне инструменталне музике, ње код римокатоличког дијела становништва уопште и нема. У Ораховцу, селу са православним становништвом, још се нађе по који гуслар.

Писац нарочито истиче отсуство оријенталних утицаја на музички фолклор у области Которског Залива и ако су Турци владали у његовој непосредној близини, па чак и у Ораховцу.

Милица Илијин у чланку „Народне игре у Боки Которској“ каже, да Бока спада у ред оних области, које се не одликују ни нарочитим богатством игара, ни разноликошћу типова, ни нарочитом живошћу у игрању. С малим изузетком не би се могло говорити ни о неким оригиналним бокелским играма, јер су игре у Боки великом већином поријеклом из других крајева, највише из Црне Горе.

Сватовско коло се увијек састоји из два дијела: првог мирнијег, који се зове „шеталица“, или „протезавица“ и другог, живљега, који се зове „поскочица“.

„Коло св. Трипуна“ или „коло Бокелске морнарице“, које се раније играло искључиво о свечаности св. Трипуна (2 и 3 фебруара), а никада у другој прилици, свакако је, по мишљењу писца, обредна игра, како је то већ раније запазио и Константин Јиречек (Историја Срба IV, Београд 1923, стр. 55). Обредне игре у Средњем вијеку биле су у читавој Европи врло распрострањене и највише су се изводиле о празницима и уочи празника у вези са црквеним обредима. Провлачење испод подигнутих руку, које се у колу св. Трипуна неколико пута понавља, елеменат је обредних игара код многих народа, а претставља обнављање живота.

На крају књиге је чланак „Споменици културе у Боки Которској и њихова заштита“, гдје су Иван Здравковић и Дејан Медаковић навели, што и гдје би све требало заштитити и реставрирати, односно конзервирати.

Петар Д. Шеровић

ЈОВАН ЂЕТКОВИЋ, БОРБЕ ОКО СКАДРА 1912—1913 ГОДИНЕ

Као 17 свеска едиције „Ликови и догађаји из српске прошлости“ Издавачко предузеће Србије „Просвета“ објавило је 1954 године кратак преглед борби око Скадра током Балканског рата. Брошура је целног формата и има 84 стране, а цијена јој је 45 динара.